

جغرافیای سیاسی جهان اسلام

قسمت ششم

عوامل توانمندساز برای دستیابی به وحدت

بخش چهارم - ویژگی‌های جمعیتی جهان اسلام

سرلشکر پاسدار دکتر سید یحیی صفوی

دانشیار جغرافیای سیاسی دانشگاه امام حسین علیه‌السلام

چکیده

جهان اسلام گستره وسیعی از ساحل غربی اقیانوس اطلس در آمریکای جنوبی تا حد ساحل غربی اقیانوس آرام در قاره‌ی آسیا را دربر گرفته است. وسعتی که بیش از ۲۲ درصد از مجموع خشکی‌های جهان را در بر می‌گیرد و بخش‌های وسیعی از قاره‌ی آسیا و آفریقا و بخش‌های کوچکی از قاره‌ی اروپا و آمریکا را شامل می‌شود.

ظرفیت‌های نهفته در فضای ارزشی دین مبین اسلام زمینه‌ی اتصال سرنوشت هر یک از کشورهای اسلامی را به دیگر کشورهای مسلمان مهیا می‌سازد. اتصال سرنوشت کشورهای اسلامی به یکدیگر، مزیت‌های نسبی، فرصت‌ها و افتخارهای روشنی را به منظور رشد، توسعه و اقتدار هر یک از کشورهای اسلامی خلق می‌کند. ویژگی‌های جمعیتی جهان اسلام، یکی از مهمترین عوامل توانمندساز برای دستیابی به وحدت است. جمعیت کشورهای اسلامی ۱۵،۷۲۵،۰۱۵،۴۲۶ نفر می‌باشد. میانگین تراکم نسبی جمعیت در کشورهای اسلامی حدود ۱۴ نفر در هر کیلومتر مربع می‌باشد. به دلیل شرایط اقلیمی و موقعیت جغرافیایی تمرکز جمعیت یکسان و اغلب مردم در مناطق ساحلی مرطوب و زمین‌های حاصل خیز تمرکز یافته‌اند.

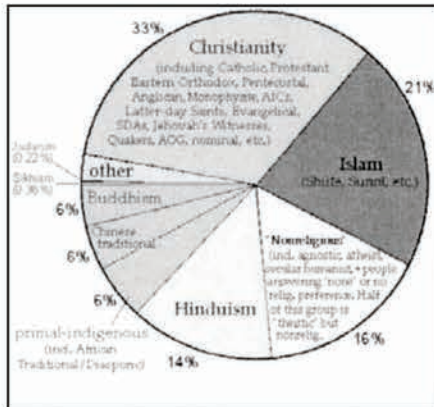
واژه‌های کلیدی: جهان اسلام، ویژگی‌های جمعیتی، مسلمانان، ممالک اسلامی، دین، مذهب، جمعیت.

ویژگی‌های جمعیتی جهان اسلام

کمتر کشوری در دنیا یافت می‌شود که در آن جا از فرهنگ اسلامی اثری نباشد، لیکن تعداد مسلمانان و نقش آنان در ترکیب جمعیتی و حکومتی کشورها یکنواخت نیست. در میان این ممالک، کشورهایی که اکثریت جمعیت آن مسلمانند (۶۵٪ یا ۷۵٪ به بالا) و مسئولین حکومتی از مسلمانان باشند و اصول اسلام کم و بیش در تمام شئون قانون گذاری و قوای سه‌گانه‌ی مقننه، قضاییه و مجریه دخیل باشد و عوامل فرهنگ اسلامی در محدوده‌ی سیاسی آن‌ها کم و بیش مشاهده شود (وحدت، زبان، نژاد، آداب و سنن)، به عنوان کشورهای اسلامی شناخته می‌شوند.^(۱)

اغلب کشورهای عربی آسیا و شمال آفریقا دارای فرهنگ عربی بوده و فقط ممالکی نظیر ایران، مالزی، اندونزی و بعضی از ممالک کوچک آفریقای که از تمدن و فرهنگ ویژه‌ی خود برخوردارند، فقط از لحاظ

مذهب و یکپارچگی اسلامی با ممالک دیگر دارای وحدت هستند. آیین اسلام در نیم کره‌ی شمالی گسترش داشته و بیش‌تر مسلمانان در کشورهای واقع در شمال استوا تا حداکثر مدار ۵۰ درجه در قزاقستان توزیع شده‌اند. شمالی‌ترین حد گسترش اسلام در نیم کره‌ی شمالی و مرزهای شمالی قزاقستان، بالاتر از مدار ۵۰ درجه و سواحل جنوبی اروپا و ترکیه، بالاتر از مدار ۴۰ درجه‌ی شمالی، قرار دارند. در میان ۴۹ کشور جهان که تعداد مسلمانان آن بیش از ۵۰ درصد جمعیت کل آن هاست، ۲۶ کشور معادل ۵۳ درصد کشورهای اسلامی در قاره‌ی آسیا و با ۲۰ کشور اسلامی معادل ۴۰/۸ درصد در قاره‌ی آفریقا را به خود اختصاص داده است. در قاره‌ی اروپا از کشورهای آلبانی، بوسنی و هرزگوین و جمهوری آذربایجان می‌توان نام برد که ۶/۲ درصد جمعیت کل کشورها را دارند.^(۲) ۷۰ درصد مردم آلبانی مسلمانند و بوسنی و هرزگوین نیز جدیداً، پس از تجزیه‌ی یوگسلاوی بزرگ، موجودیت پیدا کرده است. کشورهای اسلامی حدود ۲۵/۴ درصد ممالک مستقل دنیا را تشکیل داده‌اند و به زبان ساده‌تر کمی بیش از یک چهارم کشورهای دنیا در جگره‌ی ممالک اسلامی قرار گرفته‌اند.^(۳) به نگاره ۱ نگاه کنید.

نگاره‌ی ۱:
جمعیت مسلمان

قاره‌ی آسیا: همان طور که قبلاً اشاره نمودیم حدود ۵۳ درصد کشورهای اسلامی در قاره‌ی آسیا توزیع شده است که در این کشورها حدود ۷۱۸،۵۸۴،۰۰۰ نفر یا ۵۳ درصد جمعیت مسلمان جهان زندگی می‌کنند.^(۴)

و به هم متصل می‌گردند، مناطق بسیار حاصل خیز و مساعدی را برای کشت برنج، پنبه و کف و ایجاد باغات مختلف میوه‌های گرمسیری مساعد می‌سازد. در اندونزی نیز به خاطر وجود خاک‌های بسیار مرغوب ناشی از مواد آشفشانی، آب فراوان، اقلیم مساعد، مجاورت با آب‌های آزاد و کشت درخت کائوچوی طبیعی و بهره‌برداری از آن، عوامل نامساعد و بازدارنده - آن‌طور که در قسمت اعظم آسیای جنوب غربی و آفریقا مشهود است - دیده نمی‌شود و جمعیت در یک محیط مساعد و آرام همراه با تمام امکانات طبیعی در حال افزایش است. از طرف دیگر، سستی بودن جوامع و سکونت اکثریت جمعیت در نواحی روستایی خود از عوامل خانوار بالا و افزایش جمعیت است.^(۸)

در سوریه، لبنان و فلسطین اغلب جمعیت در سواحل مدیترانه توزیع و به فعالیت‌های کشاورزی، باغداری و بندری و در شهرها به فعالیت‌های بازرگانی و مشاغل آزاد اشتغال دارند و در بخش‌های عظیمی از مرکز و جنوب شرق آن‌ها که پوشیده از بیابان است، فقط تعداد کمی از جمعیت به صورت کوچ‌نشینی و روستائینی زندگی می‌کنند. سوریه از نظر داشتن شرایط مساعد طبیعی نظیر اقلیم معتدل مدیترانه‌ای و خاک‌های زراعی مرغوب در حوالی مدیترانه و پوشش گیاهی نسبتاً غنی در شمال و مغرب خود از لحاظ جذب و اشتغال جمعیت، موقعیت و وضعیت بهتری نسبت به ممالک هم‌جوار خود دارد. کشور افغانستان که جمعیت آن ۲۴۸۰۰۰،۰۰۰ نفر برآورد شده است، جمعیت متعادلی را در بین کشورهای آسیای میانه و جنوب غرب آسیا دارد، اما بیش از ۶ میلیون جمعیت آن در کشورهای پاکستان، تاجیکستان و ایران به صورت پناهنده‌ی جنگی به سر می‌برند و اوضاع نابسامان سیاسی، اقتصادی، فرهنگی و رفاهی آن در عوامل مهاجر فرستی، مرگ و میر زیاد کودکان (۱۵۶ در هزار)، مرگ و میر زیاد عمومی (۲۸ در هزار)، پایین بودن تولید ناخالص ملی (۱۸۰ دلار سهم سرانه (G.N.P.))، فقر زیاد و به طور کلی عدم وجود فاکتورهای توسعه در کاهش جمعیت آن مؤثر است. از لحاظ تعداد جمعیت آمار مسلمانان آفریقا چه در کشورهای اسلامی واقع در آن و چه در سطح قاره از کل جمعیت مسلمان آسیا تجاوز نمی‌کند. پرمسلمان‌ترین کشور اسلامی آفریقا مصر است که تعداد مسلمانان آن از ۵۵ میلیون نفر تجاوز می‌کند، در حالی که در آسیا کشور اندونزی به تنهایی بیش از ۳ برابر جمعیت آن و پاکستان و بنگلادش در حدود ۲/۳ برابر این رقم مسلمان در خود پذیرفته‌اند و تعداد مسلمانان ترکیه، که چهارمین کشور پرجمعیت اسلامی در آسیاست (۶۴،۲۸۲،۰۰۰ نفر)، از تعداد مسلمانان مصر که صدرنشین کشورهای آفریقایی به شمار می‌رود بیش‌تر است. رونق اقتصاد کشاورزی در دلتای نیل و سواحل مدیترانه از طرفی و رشد جمعیت بالای ۲/۱ درصد در سال و نرخ باروری ۳/۶ و به ویژه ۵۳ درصد جمعیت روستایی و کشاورز مصر، در این افزایش سهم تعیین‌کننده‌ای داشته است. بعد از مصر، نیجریه، مغرب، الجزایر و سودان در دیگر ردیف‌های کشورهای اسلامی پرجمعیت آفریقا به شمار می‌روند و جمعیت مسلمان هیچ یک از دیگر کشورهای اسلامی آفریقا به رقم بیش از ۱۰ میلیون نفر نمی‌رسد.^(۹)

کشور کوچک و تازه تأسیس جیبوتی در شاخ آفریقا و کوچک‌ترین کشور مسلمان آسیا یعنی جزایر مالدیو جمعیتی برابر با ۶۴۴،۰۰۰ مسلمان را

از رقم فوق حدود ۲۳۹،۰۰۸،۰۰۰ نفر در ناحیه‌ی خاورمیانه و مابقی در ممالک اسلامی شبه قاره‌ی هند و آسیای جنوب شرقی توزیع گردیده است که اکثریت آن در کشور پرجمعیت اندونزی به سر می‌برند.

اندونزی پرجمعیت‌ترین کشور مسلمان قاره آسیاست که به تنهایی حدود ۲۰۱،۸۳۶،۸۳۸ نفر (بیش از ۲/۸ برابر جمعیت ایران) جمعیت مسلمان دارد. البته لازم است اشاره شود که کل جمعیت این کشور شامل مسلمان و غیرمسلمان رقمی حدود ۲۳۴ میلیون نفر است. پاکستان با ۱۵۹،۷۹۹،۶۶۶ نفر و بنگلادش با ۱۲۴،۹۰۵،۳۲۱ نفر مسلمان به ترتیب در ردیف دوم و سوم قرار دارند و بعد از این کشورها، ترکیه و ایران با ۷۱ و ۶۹ میلیون مسلمان مقام‌های چهارم و پنجم را به خود اختصاص داده‌اند. جمعیت کشورهای دیگر آسیا معمولاً رقمی کمتر از ۲۰ میلیون نفر را نشان می‌دهد... تا این که قطر با ۷،۰۳۱،۰۰۲، بحرین با ۵۸۱،۰۰۰، برونی با ۲۵۰،۹۶۶ و جزایر مالدیو در جنوب غرب هند با ۳۶۳،۴۹۵ نفر مسلمان، کم جمعیت‌ترین ممالک مسلمان آسیا را تشکیل می‌دهند.

از نظر وسعت، قزاقستان با ۲،۷۱۷،۳۰۰ کیلومتر مربع، وسیع‌ترین کشور اسلامی آسیاست، اما از نظر جمعیتی با ۱۵/۶ میلیون نفر در رده‌های آخر قرار دارد. عربستان سعودی با مساحتی برابر ۲،۱۴۹،۶۹۰ کیلومتر مربع دومین کشور مسلمان قاره‌ی آسیا به شمار می‌رود، در صورتی که جمعیت آن کمی بیش از ۲۷،۶۰۱،۰۳۸ نفر است و ۱۰۰ درصد جمعیت آن مسلمان هستند. بعد از آن، اندونزی با مساحت تقریبی ۲ میلیون کیلومتر مربع^(۵) سومین کشور اسلامی وسیع قاره‌ی آسیا به شمار می‌رود، در صورتی که جمعیت آن حدود ۲۳۴،۶۹۳،۹۹۷ نفر است. ایران با مساحتی بیش از ۱/۵ میلیون کیلومتر مربع جمعیتی حدود کمتر از یک سوم جمعیت اندونزی و ۲/۵ برابر جمعیت عربستان را در خود جای داده است. این موضوع ثابت می‌نماید که اولاً تعداد جمعیت در کشورهای اسلامی آسیا به طور ناموزون توزیع گشته و رابطه‌ی مستقیمی با وسعت خاک ندارد و ثانیاً ایران از لحاظ جذب جمعیت مسلمانان با آن که نسبت به مساحتش جزو ممالک با جمعیت متوسط به شمار می‌رود، در مقایسه با ممالک اسلامی آسیا، وضعیت متعادلی از لحاظ اجتماعی دارد.

وسعت سایر کشورهای مسلمان آسیا هر یک از یک میلیون کیلومتر مربع کمتر است و کشورهای کوچک بحرین و مالدیو کوچک‌ترین واحدهای سیاسی مسلمان نشین این قاره به شمار می‌روند.^(۶)

اقلیم مرطوب و گرمسیر با باران کافی و همراه با وجود رودهای پرآب، جلگه‌های آبرفتی وسیع که محیط مساعدی را جهت بهره‌برداری‌های زراعی آماده می‌سازد و اثرات دریایی، اقتصاد ماهیگیری، کارهای بندری و کشتیرانی و غیره، از مهم‌ترین عوامل مساعد در جذب جمعیت هستند.

از طرف دیگر، رشد جمعیت و باروری زیاد در این کشورها در قیاس با ممالک مترقی و متعادل دنیا، خود عامل مهمی در افزایش جمعیت این کشورها به شمار می‌رود. سستی بودن و عدم توسعه یافتگی اجتماعی در این سرزمین‌ها به همان نسبت به رشد جمعیت آن‌ها می‌افزاید.^(۷)

در پاکستان رود سند و جلگه‌ی عظیم سند و در بنگلادش دلتای گنگ بر اثر تلاقی دو رود بزرگ گنگ که از مغرب و برهماپوتراکه از مشرق جاری اند

شرقی از جمله بلغارستان و یوگسلاوی نسبت به کل جمعیت آن‌ها بین ۸ تا ۱۵ درصد است که این نسبت در حال افزایش است. سرزمین‌های داغستان، چچن، آبخازستان، مقدونیه، گرجستان، کرواسی و روسیه به خاطر مجاورت و ارتباطات گسترده‌تر تاریخی، فرهنگی و مذهبی با ممالک آسیایی و مسلمان این قاره از جمله محدوده‌های مهم اسلامی در اروپا به شمار می‌روند. اگر جهان اسلام را از لحاظ انسانی به دو قلمرو عرب زبان و غیر عرب زبان تقسیم کنیم، عرب زبانان حدود یک پنجم جمعیت جهان اسلام را تشکیل می‌دهند. این گروه که از پیوستگی ژئوپلیتیکی برخوردارند، در بخش‌های حساس جهان اسلام قرار گرفته‌اند. بنابراین، این هسته‌ی عرب زبان، با توجه به موقعیت جغرافیایی که در آن قرار گرفته‌اند، می‌تواند نقش مهمی در وحدت بخشی به جهان اسلام داشته باشد. با این وجود، دولت‌های عربی هیچ‌گاه نتوانسته‌اند با اتحاد واقعی جهان اسلام را از ناپیوستگی انسانی نجات دهند و این، ظرفیت‌های نهفته در فضای ارزشی دین اسلام است که زمینه‌ی اتصال سرنوشت هر یک از کشورهای اسلامی را به دیگر کشورهای مسلمان مهیا می‌سازد.

منابع و مآخذ

- ۱- صفوی - سیدیچی؛ جزوه‌ی درسی جغرافیای سیاسی جهان اسلام، دانشگاه شهید بهشتی، ۸۷-۸۶.
- ۲- گلسی زواره، غلامرضا؛ سرزمین اسلام (شناخت اجمالی کشورها و نواحی مسلمان‌نشین جهان)، قابل دسترس در: www.toby.com
- ۳- گنجی، محمدحسن؛ برداشتی جغرافیایی از جمعیت مسلمان جهان و پاره‌ای از مشخصات دموگرافیک آن؛ سمینار جغرافیایی بین‌المللی، سازمان پژوهش‌های جغرافیایی آستان قدس رضوی، اردیبهشت ۱۳۶۵.
- ۴- اطلس گیتاشناسی کشورها، موسسه‌ی جغرافیایی و کار توگرافی گیتاشناسی، تابستان ۱۳۷۷.
- 5- The Europa World; Year Book; 40th Edition; London; 1999; U.K.

پی‌نوشت

- ۱- گنجی، محمدحسن؛ «برداشتی جغرافیایی از جمعیت مسلمان جهان و پاره‌ای از مشخصات دموگرافیک آن»؛ سمینار جغرافیایی بین‌المللی؛ سازمان پژوهش‌های جغرافیایی آستان قدس رضوی؛ اردیبهشت ۱۳۶۵.
- ۲- آذربایجان در ناحیه‌ی قفقاز و آلبانی و بوسنی و هرزگوین در شبه جزیره‌ی بالکان.
- ۳- اطلس گیتاشناسی کشورها؛ مؤسسه‌ی جغرافیایی و کار توگرافی گیتاشناسی؛ تابستان ۱۳۷۷؛ صفحات ۳۰ تا ۳۱.
- 4- The Europa World; Year BOOK; 40th Edition; U.K; pp. 208-211. London; 1999;
- ۵- تفاوت فیزیکی این کشور نسبت به قزاقستان و عربستان جزیره‌ای بودن آن و قرار گرفتن در منطقه استوایی است.
- ۶- به صورت جزیره‌ای هستند که در گذشته به عنوان ایستگاه‌های تجاری و ارتباطی بین سرزمین‌های بزرگ محسوب می‌شدند.
- ۷- رشد متوسط سالانه جمعیت در پاکستان ۲/۷٪، در اندونزی ۱/۹٪، در بنگلادش ۲/۲٪، در سال ۱۹۹۸ بوده است.
- ۸- اشاره می‌شود که در سال ۱۹۹۸، درصد روستائینی در پاکستان ۶۸٪، در بنگلادش ۸۰٪، فقط در اندونزی کمتر و حدود ۳۸٪ است.
- ۹- چنانچه علاوه بر جمعیت مسلمان، جمعیت اقلیت غیرمسلمان را هم به ارقام جمعیتی اضافه نمایم همین رقم صدق می‌کند.

در خود جای داده‌اند. لازم است اشاره گردد که تعداد مسلمانان در کشور اسلامی نیجریه حدود ۵۲،۰۰۰،۰۰۰ نفر است و این در حالی است که از جمعیت ۱۰۴،۰۰۰،۰۰۰ نفری نیجریه تنها ۵۰ درصد مسلمانند.

در اغلب کشورهای آفریقای شمالی، نوار ساحلی مدیترانه، به صورت خطی از مغرب به مشرق، منطبق بر مراکز پرجمعیت آن‌هاست. در کشور مصر که پرجمعیت‌ترین کشور مسلمان آفریقای است، دلتای رود نیل در شمال و حواشی رودخانه‌ی نیل از ساحل مدیترانه تا مرزهای سودان با جهتی شمالی جنوبی و به صورت خطی متراکم از جمعیت است که ادامه‌ی آن در کشور سودان و اطراف شاخه‌های اصلی نیل نیز جمعیت زیادی را به خود جذب کرده است، زیرا مناطق مذکور دارای اقلیم مساعد، آب فراوان و جلگه‌های آبرفتی سیلابی مساعد زراعت بوده و از این رو اطراف رود نیل، ساحل جنوبی مدیترانه، از قدیمی‌ترین مراکز تمدن انسانی و پرجمعیت آفریقا به شمار می‌رود. فعالیت‌های کشاورزی مردم در این مناطق بر مبنای کشت گندم، جو، زیتون، انگور، مرکبات، انجیر و سبزیجات در سواحل مدیترانه و کشت پنبه، کف، گیاهان صنعتی، گندم، لوبیا و گیاهان غذایی در حواشی رود نیل است. در آفریقای مرکزی و غربی در حوزه‌ی خلیج گینه نیز علل تراکم و جمعیت زیاد عبارت است از:

- ۱- موقعیت جغرافیایی و راهبردی این محدوده‌ها که باعث به وجود آمدن انواع فعالیت‌های کشتیرانی، بازرگانی و مشاغل بندری و فروش کالا و در نتیجه ایجاد مراکز کار و تنوع مشاغل خدماتی و کاذب به ویژه در بنادر شده است.
- ۲- وجود ذخایر عظیم زیرزمینی و استخراج آن‌ها که صنایع مختلفی را ایجاد کرده و به سبب نیاز به نیروی انسانی فراوان جمعیت زیادی را به خود جذب نموده است. ذخایر عظیم فلزی در کنگو، نفت در نیجریه، فسفات، آهن و قلع در گینه و سنگال و جنوب نیجر و مالی و طلا و سنگ‌های قیمتی در غنا و ساحل عاج از آن جمله هستند.
- ۳- اقلیم گرمسیری، آب فراوان و جلگه‌های آبرفتی که اختصاص به کشت بعضی گیاهان گرمسیری مثل بادام زمینی و لوبیا دارد.
- ۴- رشد سریع جمعیت و عدم رعایت اصول جلوگیری از بارداری زیاد به خاطر عقاید و آداب و رسوم قبیله‌ای.
- ۵- وجود بیش از ۴۰ درصد جمعیت جوان بارور و در نتیجه ازدیاد ازدواج‌های زودرس و ازدیاد موالید.

در قاره‌ی پیشرفته و صنعتی اروپا، در حال حاضر، تنها دو کشور اسلامی آلبانی با ۲،۳۱۰،۰۰۰ نفر مسلمان (۷۰ درصد از جمعیت ۳،۳۰۰،۰۰۰ نفری آن مسلمان هستند) و بوسنی و هرزگوین با ۱،۵۶۲،۰۰۰ نفر مسلمان (حدود ۵۰ درصد از جمعیت ۳،۱۲۴،۰۰۰ نفری آن مسلمان هستند) وجود دارد. اما نظر به مجاورت این قاره با قاره‌های آسیا و آفریقا و به ویژه ارتباطات تاریخی، سیاسی و فرهنگی بسیار مستحکمی که با این قاره‌ها به ویژه آسیا از جمله حاکمیت امپراتوری عثمانی تا مرزهای اتریش و فرانسه داشته است، یکی از سرزمین‌هایی است که رشد جمعیت و توسعه‌ی فرهنگ اسلامی به ویژه در بخش‌های جنوبی، جنوب شرق و شبه جزیره‌ی بالکان روزافزون است. درصد مسلمانان جمهوری‌های ناحیه‌ی قفقاز و حواشی دریای سیاه و اغلب کشورهای اروپای